

ACC. N:R M. 14962:1-11.

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Landskap: Dalsland Upptecknare: Anders Larsson, Penland
Härad: Valbo Berättare: " " "
Socken: Rännelanda Berättarens yrke: lantbrukare
Uppteckningsår: 1954 Född år 1890 i Rännelanda

Kvinnor och kvinnedröft. s. 1-11.

LUF 99

2/3-55

Kvarnan och Kvarndrift

I denna trakt har icke funnits vind- eller
vädervarvar. Steninstens inte under de senaste
200 åren. Terrängen är nämligen kuperad och
höjderna skogsbeklädda, varför vindkraften icke
har kunnat nyttjas. Malningen har här i stället
skett medelst vattenkraft och betingelserna här för
har varit goda.

Men jag skall först nämna något om
handkvarnarna.

En handkvarn fanns i regel på varje
hemmans del. Stenarna var omkring 60 cm.
i diameter och 4-5 cm tjocka. I den översta
stenen var ögat eller hålet i mitten som
man matade säden i omkring 15 cm. i diameter
och i denna sten var en träpinne som man
drog kvarnen med. Dessa handkvarnar
tillverkades hemma av någon händig person.

Luf 99
1

Handkvarnarna kunde knappast användas till malning av mjöl emedan man inte orkade dra kvarnen och stenarna pressades så hårt ihop. Däremot användes de alltid för grytmalning och krossning av mat. Endast i undantagsfall blevo de använda för mjöl till bakning. Handkvarnar har använts sedan urminnes tider. På senare hälften av 1700-talet tillverkades åtskilliga sådana kvarnar här enär behov förelåg på dessa.

För gryn och malt varo handkvarnarna i bruk här på orten till några²⁰ år på 1900-talet. Under de senaste 40 åren har de varit ur bruk. Man har inte sparat dessa gamla kvarnar, utan de har i stor utsträckning blivit förstörda.

Som förut nämnts har malningen skett på vattenkvarnar. Här är nämligen gott om mindre vattenfall. Torje hemman hade för en par hundra år sedan var sin egna kvarn. En del fuk då nöja sig med blygsamma fall med ringa vatten, för kvarnen skulle vara på hemmanet. På andra ställen däremot var det riklig vattenmängd och goda fall och där byggdes bättre kvarnar. Vid större vattenfall kunde flera hemman bygga gemensam kvarn och då gjordes kvarnen vanligen bättre.

Vid de mindre kvarnarna verkade vattnet på skovlar ned till på en vertikalt stående stolk. I övre ändan på denna stolpe låg kvarnstenarna som drevs av denna direkt utan någon växel. Detta var således en enkel typ på en kvarnverk. Var det bra fall och tillräckligt med vatten kunde dessa kvarnar gå mycket bra.

Där vattenresurserna var bra och man således gjorde bättar kvarnar gjordes dessa med liggande vattenhjul och en växel. På vattenhjulsets axel anbringades ett större kugghjul som blev en vertikalt stående axel, kallad långjärn, som drev kvarnstenen.

Kvarnbyggnaden gjorde bönderna själva och de skötte också kvarnen själva vid malningen. Vad som tillits nämnts gäller förhållandena för 200 år sedan.

Min farfar, som var född 1811, var i fyra eller femårs åldern med sin far till hemmakvarnen. Vid denna var det litet vatten och lågt fall. Det var på hösten. Fadern hade någon dag förut dämt upp vatten vid en myr långt ovanför kvarnen. Fajken var strålande glad då han blev lovad att få följa med till kvarnen.

Hvarn som skulle malas hade man ligen

förut borst hemma i uggen. Tidigt i Otan
 gav de sig iväg och det var mörkt. De satte
 in havresäcken i kvarnen och fadern skyndade
 sig upp till dämmet för att släppa ned vattnet.
 Under tiden fick den lille sitta ensam i den mörka
 kvarnen och vänta på far. Han var väl borta
 i en halvtimme, men den lille tyckte att den
 tiden var så lång så han visste sig ingen tråd
 och han både grät och ängslade. Men slutligen
 kom far och då blev det glädje. Han tände
 trästickor så att det blev ljus i kvarnen och
 så ordnade han med ett och annat innan
 vattnet kommit ned. När vattnet kommit
 började kvarnen att gå och sedan var det så
 roligt och bra för den lille. Men det blev
 inget riktigt mjölk för det var för liten kraft på
 kvarnen, utan det blev något liknande gräse, och
 det varade länge att mala hela säcken för det gick smält.

Alla dessa hemmanskvarnar kom småningom att upphöra. De hölls dåligt i ordning och mestadels var det ont om vatten. I stället blev det tullkvarnar på de ställen där det var bra vattenfall. Det vanligaste var två par stenar men vid eustaka kvarnar kunde det vara tre eller fyra par. Till dessa tullkvarnar kommo bönderna med säden. Tullen var $1\frac{1}{2}$ kopp per tunna vilket var något mindre än fem procent. Vid dessa kvarnar gick malningen tämligen fort, men det inträffade ofta att man kunde få vänta länge innan man fick mala, för det kunde vara många lass som skulle mals före. Det var då ordspåret kom till: "Den som kommer först till kvarnen får först mala."

I varje sådan tullkvarn var det vanligen en kvarnkommare där man eldade och hade varmt. Där sitta de väntande bönderna och samspåkade.

Gränskielt vid torfperioder så det var mindre vattenutgång blev väntan vid kvarnen längre. Man kunde ibland få vänta på malning upp till ett par dygn. Man tog med matsäck när man for till kvarnen.

Dessa kvarnar ägdes vanligen av den som ägde marken vid fallet. Vid åtekälliga kvarnar där fallet hade varit gemensamt för flera bönder blev det vanligen så att en av dem byggde kvarnen och ägde den men delägarna i fallet betingade sig rätt att få mala sin spannmål fritt i värdefulla tider. Vanligast var att kvarnägaren hade en last anställd mjölnare och denne hade i ersättning $\frac{1}{3}$ av tullen. I några fall så ägaren hade tid och tillfälle skatta han om kvarnen och malningen själv.

Här i Rännelanda socken (omkr 1000 har åker)
fanns 2 kvarnar Guntorp och Häre. Båda hade
till vattenmagan en mindre sjö som hade löp-vatten
på sommaren och dämades upp för hösten. Det var
ursprungligen två par stenar vid vardera och ett
vattenhjul till varje par. Kvarnarna hölls i sådant
skick att de var fullt brukbara.

I början av 1880-talet fick Häre gård och kvarn
ny ägare en driftig och duglig västgöte. Denne byggde
om kvarnen efter dåvarande förhållanden i modernt
skick. Han insatte 3 par stenar varav två par drevs
genom växel med gemensamt vattenhjul. Senare insatte
han ett par stenar till för skräddning. Denna kvarn
blev mycket anlitad och där var alltid trängsel och
väntan. Kvarnen gick från måndags-otta till söndags-
natten. Det var två mjölnare en om natten och en
om dagen. Varje dag hade man upps och backade en
kvarn och om natten gick alla.

Vid varje kvamn fanns en tork för säden. Det tillgick så att oavsett en ugn hade man plötar som man tömde i så på. Man eldade så att plötar-na blevo varma och så fick man röra om säden så mycket man orkade. Om man eldade och rödde om bra varade det en timma att få en säck bra. Lorr. Allt bra som skulle mals till mjölkfoder måste torras för malningen.

Endast under vinter är torkades foder. Detta emedan mjölet klabbade fast i stenarna och omöjliggjorde malning om säden var för dåligt lorr.

Tullkvammar fanns alltså vid de flesta vattenfall och dessa fick mala för hela behovet i orten. Man körde till kvarnen med häst. Ofta kunde det vara många före när man kom dit, och då fick man vänta. Det fanns en kvarnkammare som man då höll till i och där eldade man och hade det varmt. Där satt man och sampråkade och hade det trevligt.

Inredningen i en kvarnhammare var enkel. Det var ett litet väggfast bord vid fönstret och fasta sittbänkar runt väggarna. Så var det en järnbänkin som man eldade i. Vedhuggningen utfördes ofta inne i kvarnhammaren.

Ursprungligen sammaldes även finmjölet och husmodern fick då sikta hemma i handsiikt då hon ville ha finmjöl. Man införde dock småningom sikterverk vid kvarnarna. Det var vanligen cylindrisikter och malden maldes och siktades 6 till 7 gånger.

Ordet "brödsäd" har fått ändrad betydelse under de senaste 100 åren. Numera menas med brödsäd vete eller råg, men i min fars barndom och ungdom var det havre. Man odlade då här i orten nästan uteslutande havre. Man tröskade för hand med präjlar och rensningen utfördes med det kastning. När man kastade kom den tyngsta och bästa säden längst fram och där tog man utsädet. Den säd som låg närmast användes man till försiejning. Det var

export på havre då och den fick vara bra. Den tredje
kvaliteten sedan blev brödsäd och den var alltså inte
särdeles kraftig. Den lättaste havren slutligen blev
använd till foder åt djuren.

Under senare tid har rationaliseringen också gällt
kvarnarna. För mer än 30 år sedan upphörde man med
tullersättning för malningen. De gamla vattenkvarnarna
försvann. Moderna kvarnar med el-driftkraft har
uppförts på lämpliga platser. Dessa mala dock mest
sikat mjöl. Malningen till foder åt djuren sker
numera till den jämföriskt största delen av jord-
brukarnas egna hemmekvarnar som drivs av
gårdens el-motor.

Under gångna tider har också vår bygd haft det
gynnsamt för sädens malning emedan man har haft
gott om vattenfall och malningen vid dessa har gått
mycket bättre än på de trakter man har varit
hänvisad till vandrakt.